

Namiq Əlişah oğlu Kərimov
Azərbaycan Dillər Universiteti
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-mail: namiq-kerimov-80@mail.ru
ORCID iD: [0000-0002-9608-520X](https://orcid.org/0000-0002-9608-520X)

“MAVİ AXIN” BORU KƏMƏRİ: QARA DƏNİZDƏ RUSİYA-TÜRKİYƏ ENERJİ ƏMƏKDAŞLIĞI

Məqalədə Türkiyənin artan mavi yanacaq tələbatının ödənilməsi ilə əlaqədar Rusiyadan daha böyük həcmdə təbii qazın alışı reallaşdırmaq üçün “Mavi Axın” boru xəttinin çəkilməsi istiqamətində aparılan danışıqlar, bağlanmış müqavilələr, layihənin texniki və maliyyə məsələləri geniş tədqiq olunur. “Mavi Axın” kəmərinin istismara verilməsilə Türkiyə Rusiyadan mavi yanacaq baxımından daha çox asılı vəziyyətə düşmüşdür ki, bununla bağlı həm müttəfiq dövlətlər, həm də daxildəki müxalif siyasi qüvvələr tərəfindən hökumət tənqid olunurdu. Amma, digər tərəfdən isə kəmərlər heç bir tranzit ölkədən keçmədən birbaşa Rusiyadan Türkiyə ərazisinə daxil olurdu ki, bu həm iqtisadi, həm də siyasi risklər baxımından effektiv idi. “Mavi Axın” kəməri Türkiyənin tranzit ölkə olma yolunda imkanlarını bir qədər də gücləndirmiş oldu. Belə vəziyyət “Mavi Axının” kəmərinin çəkilməsinin aktuallığını daha da artırmış oldu. Qazprom şirkəti təbii qazın bir neçə ölkənin-Ukrayna, Moldova, Rumıniya və Bolqarıstanın ərazisindən keçməklə Türkiyəyə daxil olmasını tranzit haqlarının sonda ümumi qiyməti yüksəltdiyini və bununla yanaşı siyasi risklərin də mövcudluğunu əsas gətirərək Qara dənizin dibi ilə yeni bir kəmərin çəkilməsini labüd etdi.

Açar sözlər: Türkiyə, Rusiya, “Mavi Axın” layihəsi, qaz kəməri, “BOTAŞ”, “Qazprom”

Qara dənizin dibi ilə Rusiyadan Türkiyəyə Mavi Axın kəmərinin çəkilməsi haqqında məlumat ictimaiyyətə 1996-cı ilin payızında məlum oldu. 1996-cı ilin payızında Türkiyənin sürətlə artan mavi yanacaq tələbatını qarşılamaq məqsədilə Rusiyanın dövlətə məxsus Qazprom şirkəti ilə Türkiyənin BOTAŞ şirkəti arasında 2010-cu ilə qədər Rusiyadan idxal olunan qazın 30 milyard kubmetrə çatdırılması haqqında razılıq əldə olundu [7, s. 112]. Həmin müqavilədə göstərilən təbii qazı nəql etmək üçün mövcud Trans-Balkan kəmərinin genişləndirilməsi gündəmə gəlsə də, tranzit riskləri ilə yanaşı, son vaxtlarda baş verən siyasi qeyri sabitlik yeni bir kəmərin çəkilməsini daha aktual şəkildə gündəmə gətirmiş oldu. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, həmin vaxt hətta Bolqarıstan hökuməti Rusiya-Bolqarıstan birgə şirkəti olan “Topenerdji”-yə paralel kəmərin çəkilməsi üçün torpaq sahəsinin verilməsinə müsaidə etmədi [7, s. 113; 3, s. 15].

Belə vəziyyət “Mavi Axının” kəmərinin çəkilməsinin aktuallığını daha da artırmış oldu. Qazprom şirkəti təbii qazın bir neçə ölkənin-Ukrayna, Moldova, Rumıniya və Bolqarıstanın ərazisindən keçməklə Türkiyəyə daxil olmasını tranzit haqlarının sonda ümumi qiyməti yüksəltdiyini və bununla yanaşı siyasi risklərin də mövcudluğunu əsas gətirərək Qara dənizin dibi ilə yeni bir kəmərin çəkilməsini labüd etdi [7, s. 112-113].

Sözgedən kəmərin çəkilməsi haqqında Türkiyə-Rusiya müqaviləsi 15 dekabr 1997-ci ildə Ankarada imzalanmışdır. Həmin vaxt Türkiyə gündəmində daha çox Türkmənistandan təbii qazın alınması müzakirə olunurdu. Amma Türkiyə kimi böyük bazarı itirmək istəməyən Rusiya özünün öndə gedən dövlət rəsmilərindən olan V.Çernomırdini danışıqlar aparmaq üçün Ankaraya göndərmişdir. V.Çernomırdinin türk rəsmiləri ilə danışıqlarının nəticəsində

yuxarıda qeyd edilən tarixdə (15 dekabr 1997-ci ildə) türkmən qazının yerinə, ildə 16 milyard kub metr olmaqla 25 il müddətinə rus qazının alınması haqqında müqavilə bağlandı [7, s. 113-114]. Müqaviləyə uyğun olaraq 565 bcf tutumuna malik olan və 25 illik müddətə nəzərdə tutulan kəmərlər 3 mərhələdə inşa olunmalı idi.

Hökumətlərarası müqavilə 1997-ci ildə imzalanmasına baxmayaraq demək olar ki, keçən 2 il müddətində - 1999-cu ilə qədər layihənin həyata keçirilməsi istiqamətində ciddi addımlar atılmamışdır. Bunu doğuran səbəb kimi Türkmənistandan daha ucuz qiymətə təbii qaz alınması ilə bağlı aparılan danışıqlar olmuşdur. 1999-cu ildə Türkiyədə Demokratik Sol Partiyası (DSP), Milliyətçi Həmrəylik Partiyası (MHP) və Ana Vətən Partiyasından (AVP) ibarət koalisiya 57-cü hökumət qurulmuşdur ki, ona da DSP-dən olan Bülent Ecevit rəhbərlik edirdi. Həmin dövərdə koalisiya hökumətdə Enerji və Təbii Sərvətlər naziri postunu tutan Cümhur Ersümerin (1999-2001) rəhbərliyi altında aparılan danışıqların yekunu olaraq Mavi Axın kəməri ilə Rusiyadan alınacaq təbii qazın Türkmənistan qazı ilə müqayisədə daha ucuz olacağını əsaslandırması hökumətdə və aidiyyəti orqanlarda layihənin icrasına başlanılmasına qəti inamı formalaşdırdı [18, s. 141-142].

Layihənin maliyyələşməsi. Mavi Axın qaz kəməri ilə mühüm məsələlərdən biri də layihənin maliyyə dəyəri və onun mənbələrinin müəyyən edilməsi idi. Rusiya tərəfinin verdiyi məlumatlara görə layihənin maliyyə tutumu 3,2 milyard dollar həcmində olmuşdur. Boru xəttinin Qara dənizdən keçən hissəsinin tikintisi isə 1,7 milyard dollara başa gəlmişdir [14]. Kəmərin inşasında İtaliyanın ENİ şirkətinin yaxından iştirakı və sonrakı idarəetmədə müəyyən paya sahib olması heç şübhəsiz italyan banklarının maliyyələşmədə iştirakına şərait yaratmış olmuşdur. Belə ki, İtaliya banklarından (Banca Commerciale Italiana, Mediocredito Centrale və Westdeutsche Landesbank Girozentrale) ibarət bir konsorsium təşkil olunmuşdur ki, onların da layihə üçün ayırdığı vəsaitin miqdarı 1,13 milyard dollar təşkil edirdi [17, 3-4]. Kəmərin Qara dənizin dibi ilə keçən hissəsi üçün istifadə olunacaq borular Yaponiyadan alınmışdır. Yapon maliyyə mərkəzlərinin də layihəyə kreditlər ayırması kommersiya maraqları ilə yanaşı bu məsələ ilə də birbaşa bağlı idi. Konkret olaraq Yaponiya İxrac Sığorta Şirkəti CIBIK/MITI layihəyə 627 milyon dollar ayırmışdır. Kəmərin inşasında birbaşa cavabdeh olan Qazprom şirkəti boru xəttinin Qara dəniz hissəsinin tikintisi üçün 1,7 milyard dollar ayırmışdır. Beləliklə 3,2 milyard dollar dəyərində olan layihənin 1,76 milyard dollarını İtaliya, İngiltərə və Yaponiya ixrac kredit təşkilatları maliyyələşdirmişdir [14]. Göstərilən maliyyə xərcinin böyük hissəsi-2,1 milyardı kəmərin dənizdən keçən hissəsinin inşası üçün xərclənmişdir [7, s. 114]. Layihənin ümumi maliyyə xərclərinin təxminən 40%-i (1, 532 milyard dolları) iştirakçı şirkətlər-Qazprom, BOTAS və ENİ tərəfindən qarşılanmışdır [7, s. 115].

Mavi Axın layihəsi haqqında Rusiya-Türkiyə müqaviləsinə əlavə olaraq imzalanan protokola görə həm tikinti, həm də istismar müddətində iştirakçı şirkətlərə ciddi vergi güzəştləri nəzərdə tutulurdu. Bu sənəd 1999-cu ilin noyabr ayında ratifikasiya olunduqdan sonra qüvvəyə minmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi kəmərin Türkiyə hissəsinin inşasını Türkiyə tərəfindən BOTAS şirkəti həyata keçirmişdir. Həmin dövr Enerji və Təbii Sərvətlər naziri Zəki Çakanın məlumatına görə Türkiyə (BOTAS) kəmərin tikintisi üçün 330 milyon dollar xərcləmişdir.

Tikinti işləri. Yuxarıda qeyd etmişdik ki, bu kəmərlər unikal bir layihədir və bu baxımdan onun texniki göstəricilərinə, tikintisinə xüsusi diqqət yetirməyimiz gərəkir. “Mavi Axın” boru xətti Türkiyənin təbii qazla təhcizatında mühüm rol oynamaqla yanaşı, texniki-mühəndislik baxımından da maraqlı doğurur. Kəmərin tikintisi işlərində əsas söz sahibi Rusiya Federasiyasına məxsus Qazprom şirkəti olmuşdur.

Birbaşa Rusiya dövlətinin nəzarətində olan Qazprom şirkəti həm Rusiya, həm də Qara dəniz hissəsində tikinti işlərini həyata keçirmişdir. Ümumi uzunluğu 1213 kilometr olan

kəmərin 60 kilometrlik hissəsi Rusiyanın quru ərazisinə düşür. Rusiya hissəsində kəmərlər həm dağlıq ərazidən həm də dənizin dibi ilə çəkilməli olmuşdur. Dənizin 2150 metr dərinliyindən keçən boru xəttini hidrogen sulfidın güclü təsirindən qorumaq üçün etibarlılığı yüksək olan xüsusi örtüklərdən istifadə olunmuşdur. Qeyd edək ki, həmin vaxt Mavi Axın kəməri dünyanın ən dərin su qatından çəkilən boru xətti hesab olunurdu. Burada istifadə olunan borular həm daxildən, həm də xaricdən yüksək kəfiyyətli polimer örtüklə izolyasiya olunmuş, korreziyaya davamlı polad borulardan istifadə edilmişdir. Həmçinin Rusiya neft-qaz sənayesi tarixində ilk dəfə kəmərin Kobila və Bezımyan dağlıq ərazilərdən keçməsi üçün ümumi uzunluğu 3260 metr olan tunel inşa olundu. Qeyd etdiyimiz kimi Rusiya neft-qaz sənayesi tarixində ilk belə mürəkkəb layihə icra olunduğundan təbii ki, Qazprom şirkəti xarici firmaların həm texnoloji imkanlarından, həm də təcrübələrindən yararlanmaq məcburiyyətində qalırdı. Bu aseptdə Qazprom İtaliyanın ENİ şirkəti ilə əməkdaşlığa üstünlük verdi. Adıçəkilən şirkətin dəniz dibi ilə boru xətlərinin tikintisi sahəsində həm yetərincə yeni texnologiyaya həm də dərin təcrübəyə malik idi. 1999-cu ilin fevral ayında Qazprom və ENİ şirkətləri Mavi Axın kəmərinin dəniz hissəsinin birgə inşaa olunması haqqında müqavilə imzaladılar [12, s. 101].

Əlavə olaraq onu da qeyd edək ki, 6 noyabr 1999-cu ildə OAO Qazprom (17 iyul 2005-ci ildən PАО Qazprom) şirkəti İtaliyanın ENİ firması ilə Niderlandda bərabər hüquqda xüsusi təyinatlı Blue Stream Pipeline Company BV-ni Rus-İtaliyan şirkəti kimi rəsmən yaratdığını elan etdi [14; 15]. Konkret olaraq kəmərin Qara dənizdən keçən hissəsinin tikintisinə 2001-ci ilin sentyabrında başlandı və 2002-ci ilin iyun ayında isə yekunlaşdı. Xəttin Qara dəniz hissəsinin tikintisini Qazprom-ENİ ortaqlığı olan Blue Stream Pipeline Company B.V. tərəfindən həyata keçirildi və həmin qismin işlədilməsi də sözügüdən ortaqlığa məxsusdur [11, 45].

Ümumilikdə 1213 kilometr uzunluğunda olan kəmərin tikintisi 3 mərhələdə həyata keçirilmişdir. Birinci mərhələdə Rusiya sərhədləri daxilində İzobilye-Cubqa arasında 372 kilometr məsafədə boru xətti çəkilmişdir. İkinci mərhələdə isə Qara dənizin dibi ilə 392 kilometr uzunluğunda diametri 24 inç olmaqla paralel iki boru xəttinin çəkilişi həyata keçirilmişdir. Kəmərin Rusiyanın quru ərazisinə düşən hissəsi 373 kilometr uzunluğundadır. Kəmərin Qara dənizə giriş hissəsi Rusiya Federasiyasının Krasnodar diyarının Beregovoya kompressor stansiyasından başlayır və 2150 metr dərinlikdə 396 kilometr uzunluğunda dənizin dibi ilə çəkilmişdir. Türkiyənin Samsun şəhərinin 60 kilometrliyində yerləşən Durusu terminalında kəmərlər quru əraziyə çıxmış olur. Durusudan isə 444 kilometr uzanaraq Ankaraya çatmış olur [8, s. 21]. Qara dənizdən Samsun sahilinə çıxdıqdan sonra kəmərlər diametri 48 inç olmaqla yenidən bixətli çəkilmişdir və Samsun-Amasiya-Çorum-Qırıqqala üzərindən Ankaraya çatmışdır. Kəmərin tikintisinə 2001-ci ilin sentyabr ayında başlanılmış və 2002-ci ilin mayında isə yekunlaşmışdır. Boru xəttinin Türkiyə hissəsinin tikintisi isə Qazpromun razılığı ilə Türk Firmalar Hazinesi ilə ÖZTAŞ şirkəti və Rusiyaya aid Stroytransgaz firması tərəfindən aparılmışdır. Mavi Axım layihəsi bundan öncəki Qərbi Boru Kəmərinə (Trans-Balkan kəməri) fərqli olaraq digər dövlətlərin ərazisindən keçmədən Rusiyadan Qara dənizin dibi ilə birbaşa Türkiyə ərazisinə daxil olur ki, əlavə tranzit haqları ödənilmədiyindən əvvəlki müqavilə ilə müqayisədə təbii qazın 12% ucuz başa gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Mavi Axım kəməri ilə ilkin 500 milyon kub metr qazın 2000-ci ildə Türkiyəyə nəqli planlaşdırılmışdır [7, s. 114].

2002-ci ildə isə “Mavi Axım”ın davamı kimi qiymətləndirilən Samsun-Ankara xəttinin tikintisi başa çatdırıldı.

Mavi Axım təbii qaz kəməri 2002-ci il 30 dekabr tarixində istifadəyə verilmişdir. Kəmərin rəsmi açılışı isə bir qədər gec-2005-ci ilin noyabr ayının 17-də Türkiyənin Samsun

şəhərinin Durusu stansiyasında Türkiyənin Baş naziri R.T.Ərdoğan, Rusiya prezidenti V.Putin və İtaliyanın baş naziri S.Berlusqoninin iştirakı ilə baş tutmuşdur [13, 4].

Mavi Axım layihəsi

Mənbə: <http://www.dtm.gov.tr/ead/ekonomi/sayi%2011/pdgb.htm>

Yamal-Avropa kəməri istismara verilənə qədər Rusiyanın Avropaya qaz ixracı yalnız Ukrayna üzərindən həyata keçirilirdi. Bu isə Rusiyanı Ukraynadan xeyli asılı vəziyyətdə saxlamış olurdu [8, 21].

Mavi Axım kəməri unikal bir layihədir və hələ ki, anoloqu yoxdur. Bu Rusiya Federasiyasının qaz sənayesi sahəsində yeni bir səhifə açmış oldu. [12, 101].

Kommersiya əhəmiyyətli təbii qazın sözügedən kəmərlə təbii qaz idxalını dayandırdı və bunu qiymətin baha olması ilə əlaqələndirdi [11, 45]. Qiymətlə yanaşı digər məsələlər də Türkiyə tərəfini qane etmirdi. Türkiyə hökuməti ilk növbədə qazın qiymətinin baha olmasını və bazar qiymətlərinə uyğun olmadığını əsas götürərək daha aşağı qiymət tələb edirdi. Hətta Türkiyə analitikləri belə fikirlər səsləndirirdilər ki, layihənin yüksək maliyyə tutumu Rusiya tərəfindən qazın satış qiymətlərinə əlavə olunaraq, son nəticədə BOTAS tərəfindən ödənilməsinə çalışılmaqdadır. İkincisi Türkiyə hökuməti iddia etdi ki, müqavilə imzalanarkən daxili tələbat düzgün hesablanmamış və müqavilədə göstərilən qədər təbii qazın alınmasına ehtiyac yoxdur. Üçüncüsü isə tərəflər arasında imzalanmış müqavilənin şərtlərinə görə 2003-cü il iyulun 1-dən “take or pay” (al və ödə) prinsipi əsasında, hətta nəzərdə tutulan həcmdə qazı qəbul edə bilmədiyiniz halda da ödəniş həyata keçirilməli idi [7, 116-117]. Tərəflər arasında mübahisə Stokholms Arbitraj Məhkəməsinə qədər gedib çıxdı. Vəziyyəti çətinləşdirən digər mühüm bir səbəb 2001-ci ildə Türkiyənin dərin iqtisadi-maliyyə böhranı içərisinə girməsi olmuşdur. İqtisadi böhranın nəticəsi idi ki, lirə sürətlə (26%) ucuzlaşmış və hökumət üzən məzənnə sisteminə keçid etmişdir. Hələ 2001-ci ildə müqavilə şərtlərində göstərilən ödənişləri Türkiyə tərəfi ödəyə bilmədiyindən Rusiyaya olan borc 45 milyon dolları keçmişdir [7, 115-117; 4, 29].

Bu hadisədən sonra Rusiya və Türkiyə hökumətləri ilə yanaşı Qazprom və BOTAS şirkətləri arasında danışıqlar başlandı. Tərəflər 2003-cü il avqust ayının 1-dən kəmərin fəaliyyətinin davam etdirilməsi və qiymət məsələsinin həlli ilə bağlı məsləhətləşmələrin davam etdirilməsi haqqında razılığa gəldi [14]. Aparılan danışıqlar nəticəsində həmin ilin

noyabr ayında tərəflər arasında imzalanmış yeni müqavilə şərtlərinə görə Türkiyənin 1000 kub metr təbii qaz üçün 75 dollar ödəməli idi. Bununla belə, rəsmi Ankara bu qiymət razılaşmasını Rusiyadan hər 3 müqavilə (Türkiyə və Rusiya arasında təbii qazın alışı ilə bağlı imzalanan müqavilələr nəzərdə tutulur) əsasında aldığı təbii qaza şamil olunmasına çalışırdı. Rusiya isə buna qəti etirazını bildirdi.

Yalnız Mavi Axın kəməri ilə daşınacaq sonuncu müqavilə əsasında Türkiyəyə nəql olunacaq mavi yanacağa aid olduğu hər iki tərəfin razılığı əsasında təsdiqlənmiş oldu. Bundan əlavə “take or pay” səviyyəsinin ilkin müqavilədə nəzərdə tutulmuş 90%-dən 75%-ə endirilməsi də razılaşdırıldı [7, 116-117].

2003-cü ilin noyabr ayında Ankarada Qazprom OAO və Qazeksport OAO ilə Türkiyə tərəfi arasında imzalanan sənədə görə 1999-cu il hökumətlərarası Protokoluna uyğun olaraq Türkiyədəki layihə iştirakçılarının güzəştli vergilərinə dair bütün mübahisəli məsələlər və eləcə də qiymət məsələləri həll edilirdi.

Türkiyə hökuməti 2003-2005-ci illərdə müqavilədə göstərilən qədər mavi yanacağı qəbul etmədi və nəticədə nəzərdə tutulan qazın həcmi 8 milyard kub metrədən 6,5 milyard kub metrə endirildi.

2004-cü ildə bu kəmərlə Türkiyəyə 3,2 milyard kub metrədən artıq təbii qaz ixrac olunmuşdur. Kəmərlə nəql olunan təbii qazın daşınması hər il artaraq nəzərdə tutulan həddə yaxılaşarkən, 2009-cu ildə dünyada baş verən maliyyə-iqtisadi böhranının Türkiyə iqtisadiyyatına təsiri ilə əlaqədar tədarükün həcmində azalmalar müşahidə edilmişdir.

2014-cü ilin oktyabr ayında Türkiyənin Enerji və Təbii Sərvətlər naziri T.Yıldızın Moskvaya səfəri gedişində Mavi Axın kəməri ilə Türkiyəyə nəql olunan təbii qazın illik həcmnin 14 milyard kub metrədən 19 milyard kub metrə çatdırılması haqqında razılıq əldə olundu [5]. Belə bir razılaşmanı doğuran səbəblər Türkiyənin artan mavi yanacaq tələbatı ilə yanaşı, Ukrayna ərazisindən Trans-Balkan boru xətti ilə nəqlin həyata keçirilməsində yaranan risklər, Rusiya üçün isə Türkiyənin daha sərfəli və etibarlı tərəfdaş olması hesab edilə bilər. Razılaşmanın texniki tərəflərini həyata keçirmək üçün isə kəmərin üzərində müəyyən texniki tənzimləmə və yenidənqurma işlərinin aparılması lazım gəlmişdir.

2017-ci ildə Mavi Axın kəməri ilə Rusiyadan Türkiyəyə 15 milyard 800 milyon kub metr təbii qaz ixrac edilmişdir. Mavi Axım kəmərinin əhəmiyyətini göstərmək üçün fikrimizcə 2017-ci il üzrə Rusiya ilə Türkiyə arasında təbii qazın ixrac-idxal əməliyyatına diqqət yetirmək kifayət edər. 2017-ci ildə Türkiyə Rusiyadan toplam 29 milyard kub metr təbii qaz idxal etmişdir ki, bunun da 55%-i bu kəmərin vasitəsi ilə nəql edilmişdir [6].

Mavi Axım qaz kəməri Türkiyə ilə Rusiya arasında Qara dənizdə qurduğu ilk bağlantı xətti hesab edilə bilər. Məsələnin digər tərəfi onunla izah oluna bilər ki, Rusiyadan Avropaya uzanan qaz kəmərlərinin əksəriyyəti Ukrayna ərazisindən keçirdi. Mavi Axım kəməri isə bölgədə Rusiyanın Ukraynadan yan keçməklə reallaşdırdığı qaz kəməri idi. Xatırlasaq ki, sonradan Rusiya ilə Ukrayna arasında yaşanan məlum siyasi-hərbi qarşıdurmalar Türkiyənin Rusiya qazının Avropaya ixracında rolunu xeyli artırmış olacaqdır.

Mavi Axım kəməri işə düşdükdən sonra Mavi Axım-2 layihəsi gündəmə gəlmiş oldu. Mavi Axım qaz kəməri istismara verildikdən sonra-2005-ci ildə Rusiya mövcud boru xəttinə paralel mavi Axım-2 layihəsini reallaşdırmaq məqsədilə Türkiyəyə müraciət etmişdir. Hətta, kəmərin gələcəkdə Cənubi-Şərqi Avropaya doğru uzadılması müzakirə olunmağa başladı. Yeni xətt əsasən İsrail və digər Yaxın Şərq dövlətlərini mavi yanacaq təminatı üçün təmin etməli idi. Təklif dəstəklənməməklə yanaşı, Aralıq dənizinin şərq hissəsində, o cümlədən İsrailə aid bölgəsində böyük qaz yataqlarının aşkarlanması Mavi Axım-2 layihəsinə olan iqtisadi marağı faktiki olaraq aradan qaldırmış oldu [16, 4]. Bildiyimiz kimi həmin vaxt NABUCCO layihəsi də yüksək siyasi dairələrdə müzakirə olunurdu və Mavi Axım-2-i isə ona alternativ hesab

edirdilər. Cənub Axımı layihəsinin gündəmə gəlməsi ilə Mavi Axım-2 siyasi gündəmdən çıxmış oldu. Cənub Axımı isə sonradan Türk Axımı ilə əvəz olundu.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Mavi axın kəmərinin istismar müddəti 25 il üçün nəzərdə tutulmuşdur və bu zaman çərçivəsində Rusiyadan Türkiyəyə 365 milyard kub metr təbii qaz ixrac edilməsi planlaşdırılırdı. Müqavilənin bağlandığı müddətdə bu Rusiyanın ümumi qaz ixracının təxminən 10%-ə yaxın idi. Mavi Axım kəməri ilə təbii qaz ixracından Rusiya büdcəsinə 42 milyard dollar daxil olması proqnozlaşdırılırdı [22].

Layihənin gerçəkləşməsi ilə bağlı Türkiyə akademik və siyasi müxalifət çevrələrində fərqli fikirlər, düşüncələr də meydana gəlmişdir. İlk növbədə iki ölkə arasında ticarət dövriyyəsində Rusiyanın müsbət saldo əldə edəcəyi qeyd olunurdu. Daha aydın söylənilsə Rusiya Türkiyəyə daha çox ixrac edib, əvəzində isə az idxalat həyata keçirmiş olacaqdır. Mütəxəssislər Türkiyə ilə Rusiya (SSRİ) arasında 1984-cü ildə imzalanmış təbii qazın alqı-satqısı ilə bağlı ilk müqavilədə rəsmi Ankaranın idxal etdiyi rus mavi yanacağına əvəzinin bir hissəsini türk sənaye malları ilə ödənildiyini xatırlatmaqla onun iqtisadi baxımdan daha əlverişli olmasını bildirirdilər. Belə vəziyyət həmçinin iki ölkə arasındakı ticarət dövriyyəsindəki Rusiyanın xeyrinə olan saldonu da xeyli aradan qaldırmış olurdu. Konkret rəqəmlərlə gösrəmiş olsaq 1987-ci ildən (Türkiyəyə rus qazı daxil olduğu il) 1994-cü ilə qədər Rusiyadan 1,9 milyard dollar həcmində qaz idxal edilmişdir ki, onun da əvəzində 271 milyon dollar dəyərində mal ixrac olunmuş, ümumilikdə isə 609 milyon dollar həcmində isə podratçı müqavilələr yerinə yetirilmişdir [20, 28]. Təxminən belə vəziyyət 1994-1997-ci illərdə də qalmaqda idi. Amma, Mavi Axım layihəsi ilə alınacaq təbii qazın dəyəri nəqd ödəmə ilə həyata keçirilməli idi. Təbii ki, bu da Rusiyadan idxalın maliyyə həcminin artmasına səbəb olur. Düzdür, 80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində Rusiya iqtisadiyyatı dərin böhran keçirirdi və Türkiyə mallarına böyük ehtiyac duyurdu. Amma, günümüzdə də Rusiyada qeyri-neft sektorunun inkişafı ürəkəçən səviyyədə deyil. Buna görə də 90-cı illərin birinci yarısında Rusiya iqtisadiyyatının keçid dövrünü yaşadığından Türkiyə mallarına ehtiyac olduğunun əsas gətirilməsi fikrimizcə reallığı əks etdirmir.

Mavi Axım layihəsinin reallaşması ilə təbii qaz baxımından Türkiyənin Rusiyadan daha çox asılı hala gəldiyi bildirilir. Enerji baxımından bir ölkədən asılılıq özü ilə bərabər bir xeyli problemlər gətirmiş olur. Müxtəlif mənbələrdən təbii qaz əldə edilməsi rəqabət mühiti yaradır ki, bu da qiymətlərin aşağı salınmasına şərait yaratmış olur. Mavi Axım, ardından isə Türk Axım layihələrinin reallaşması ilə Türkiyə idxal etdiyi təbii qazın təxminən 60%-i Rusiyadan almış olurdu. Burada əndişə yaradacaq digər faktor isə Rusiyanın qaz sənayesi səhmlərinin böyük hissəsinin dövlətə məxsus Qazprom şirkətinə aid olmasıdır. Bundan əlavə, ixrac qaz boru kəmərlərinin də həmin şirkətin əlində cəmləşməsi qardaş ölkənin enerji təhlükəsizliyini riskə atmış olur.

ABŞ “Mavi Axım” layihəsinə qarşı çıxaraq, onun yerinə Trans-Xəzər layihəsini dəstəklədiyini bildirdi. Amma həmin vaxt Xəzərin hüquqi statusu müəyyənləşmədiyindən onun da reallaşması real görünmürdü. Türkiyə ilə Rusiya arasında təbii qaz sahəsində əməkdaşlığın artması rəsmi Vaşinqtonu razı sala bilməzdi. Bu aspektdə Rusiyanın iştirakı nəzərdə tutulmayan NABUCCO layihəsi ABŞ tərəfindən dəstəkləndi. Rusiya isə NABUCCO layihəsinə qarşı Mavi Axım-2 projesini irəli sürdü.

Mavi Axım kəmərinin çəkilişinə qədər Rusiya əsasən 2 koridorla-Ukrayna və Belarusiya vasitəsilə Avropaya mavi yanacaq ixrac edirdi. Mavi Axım kəmərinin iş düşməsi üçüncü koridorun açılması ilə bərabər, hətta Baltik dənizinin dibi ilə yeni bir kəmərin çəkilməsi müjdəsini də gətirmiş oldu. Rusiya Mavi Axım kəməri ilə yalnız Türkiyə bazarı ilə məhdudlaşmaq istəmirdi. Türkiyə vasitəsi ilə üçüncü ölkələrə-xüsusən də İsrailin təbii qaz bazarına çıxmağı hədəfləyirdi. Belə olduqda kəmərin iqtisadi əhəmiyyəti ilə yanaşı strateji əhəmiyyəti də artmış olur. Yaxın Orta Şərqdə ABŞ-ın əsas müttəfiqi hesab olunan İsrailin

təbii qaz təlabatı elə də yüksək olmasa da, Aralıq dənizinin şərq və cənubunda getdikcə güclü aktora çevirilən Rusiyanın mövqeyini daha da artırma bilərdi. Həmçinin Yaxın Orta Şərqdə əsas oyunçuya çevrilmiş Türkiyə enerji tranziti ölkəsinə çevrilməklə əlini xeyli gücləndirmiş olardı.

Kəmərin açılışının Samsunda baş tutmasının xüsusi önəmi vardır. Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamal paşa milli azadlıq hərəkatına məhz bu şəhərdən başlamışdır. Türkiyə Cümhuriyyətinin təməl daşları məhz bu şəhərdə atılmışdır. Həmin vaxt isə Türkiyənin Antanta dövlətlərinə qarşı baş qaldırmış milli azadlıq hərəkatında əsas müttəfiqi Rusiya olmuşdur. Belə incə məqamlar açılış mərasimində dünya siyasətində özünəməxsus yeri olan V.Putinin nəzər-diqqətindən qaça bilməzdi. V.Putin həmin illərdə Rusiyanın Türkiyəyə xeyli maddi və hərbi yardım etdiyini qeyd etməklə bu iki dövlət arasında daim qarşılıqlı deyil, əməkdaşlığın, müttəfiqliyin də olduğunu xatırlatdı. Bu məqamları prezident V.Putin qabartmaqla əslində Rusiya-Türkiyə əməkdaşlığının daha da dərinləşdirilə biləcəyinin siqnallarını vermiş olurdu.

Rusiyanın qaz nəhəngi Qazprom yalnız Türkiyəyə qaz satışı ilə kifayətlənməyib, burada qazpaylayıcı şəbəkənin qurulmasında da aparıcı rola sahiblənmək istəyirdi. 6 dekabr 2004-cü ildə Qazprom ilə BOTAS arasında qaz sektorunda əməkdaşlığın inkişafına dair imzalanmış Memarandomda Rusiya qazının birbaşa və ya törəmə müəssisələr (ortaq müəssisələr) vasitəsilə Türkiyədəki son istehlakçılara çatdırılması nəzərdə tutulurdu [14].

Mavi Axım kəmərinin Rusiya üçün əhəmiyyətindən danışarkən qeyd etməliyik ki, bu layihəyə rəsmi Moskvanın Avrasiyanın geosiyasi xəritəsində yenidən söz sahibi olma istəklərinin bir hissəsi kimi də baxıla bilər. ABŞ isə keçmiş sovet respublikaları, Türkiyə və Avropa dövlətlərinin Rusiyadan enerji asılılığının azaldılması strategiyasını izlədiyindən təbii ki, Mavi Axım layihəsinə qarşı çıxmışdır [10, s. 192-193]. Mavi Axım layihəsi siyasi sahədə bir-birinə rəqib olan Rusiya və Türkiyənin iqtisadi sferada işbirliyi, əməkdaşlıq etmək imkanlarının mümkünlüyünü göstərdi.

Düzdür, Rusiyanın razılığı olmadan Türkiyə Mavi Axım kəməri ilə aldığı qazı üçüncü bir ölkəyə sata bilməzdi. Amma, bununla belə sözügedən kəmərin Türkiyənin artan enerji ehtiyacının ödənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşımaqla yanaşı, üçüncü ölkənin ərazisindən keçməməklə, birbaşa Rusiyadan Qara dənizin dibi ilə Türkiyəyə çəkilməsi tranzit taariflərindən də rəsmi Ankaranı azad etmiş olurdu. Bu sözsüz ki, təbii qazın qiymətinə də təsir etmişdir. Qərb Boru Kəməri ilə Ukrayna, Moldaviya, Rumıniya və Bolqarıstandan keçməklə təbii qaz idxalı həm qiymət baxımından baha başa gəlirdi, həm də qış aylarında kəsintilərə məruz qalırdı. [9, s. 253; 19, s. 133]. Bu baxımdan Türkiyə Mavi Axım kəməri ilə kəsintisiz və daha ucuz mavi yanacaq əldə edə bildi.

“Mavi Axım” kəməri ilə bağlı dönmənin Türkiyə hökuməti həm müttəfiqləri, həm də daxildəki müxalifsiyasi qüvvələr tərəfindən tənqid olunsada, sonrakı mərhələdə Xəzər və Qara dəniz hövzəsindən Avropanın içərilərinə doğru təbii qazın nəqli ilə bağlı layihələrdə Türkiyənin tranzit rolu hər zaman nəzərə alınmalı oldu [9, s. 251-252].

2014-cü ildə Krımın Rusiya tərəfindən işğal edilməsi ilə rəsmi Ankara Krım türklərinin hüquqlarını müdafiə etsə də, Ukrayna ilə hərbi-iqtisadi əlaqələri genişləndirsə də, ABŞ və Aİ-nin Rusiyaya tətbiq etdiyi sanksiyalara qoşulmayaraq müstəqil xarici siyasət xəttini davam etdirmişdir. Nəticədə isə Şərqi Avropa dövlətləri Türkiyə vasitəsilə Rusiya qazının alınmasına daha çox etibar göstərmişdir ki, bu da özlüyündə Türk Axımının reallaşmasını labüd etmişdir. Mavi Axım kəmərinin istismara verilməsindən sonra Türkiyə idxal mənbələrinin diversifikasiyası istiqamətində addımlar atmışdır. Bakı-Tbilisi-Ərzurum (Cənubi Qafqaz Boru Kəməri) və Cənub Qaz Dəhlizinin reallaşması ilə Rusiyadan olan asılılıq müəyyən qədər azalmış oldu. 2009-cü ildə Türkiyə idxal etdiyi mavi yanacağın 54,31%-ni Rusiyadan aldığı halda, 2019-cu ildə bu göstərici 33,61%-ə düşmüşdür [9, s. 253]. Düzdür, 2020-ci ildə “Türk

Axını”nın istismara verilməsi ilə bu göstərici bir qədər yüksəlmişdir. Hazırda Türkiyə istehlak etdiyi təbii qazın 65%-i, neftin isə 40%-i Rusiyadan idxal etməkdədir [21, s. 93; 2].

Bununla belə Türkiyə neft-qaz resurslarının idxal mənbələrinin diversifikasiyasını prioritet hesab etməkdədir.

Nəticə

Qara dənizin dibi ilə çəkilən “Mavi Axın” boru xətti siyasi sferada uzun illər rəqib olan Rusiya və Türkiyənin enerji sahəsində əməkdaşlığının iqtisadi və geosiyasi aspektlərini özündə ehtiva etməkdə idi. Bəhs olunan qaz kəməri keçdiyi coğrafiya və relyefin mürəkkəbliyindən dolayı olduqca mürəkkəb və unikal bir layihə idi. Layihənin kommersiya tərəfi ilə bağlı tərəflər arasında kəmərin istismara verildikdən az sonra yaranmış mübahisəli vəziyyət aparılan danışıqlar gedişində aradan qaldırılmışdır. “Türk Axını” istismara verilənə qədər Türkiyə Rusiyadan idxal etdiyi təbii qazın təxminən 60%-ə yaxınını məhz bu boru xətti ilə almışdır ki, bu da onun strateji əhəmiyyətini göstərmiş olur. Türkiyə Rusiyadan mavi yanacaq baxımından daha çox asılı vəziyyətə düşmüşdür ki, bununla bağlı həm müttəfiq dövlətlər, həm də daxildəki müxalif siyasi qüvvələr tərəfindən hökumət tənqid olunurdu. Amma, digər tərəfdən isə kəmərlər heç bir tranzit ölkədən keçmədən birbaşa Rusiyadan Türkiyə ərazisinə daxil olurdu ki, bu həm iqtisadi, həm də siyasi risklər baxımından effektiv idi. “Mavi Axın” kəməri Türkiyənin tranzit ölkə olma yolunda imkanlarını bir qədər də gücləndirmiş oldu.

ƏDƏBİYYAT

1. Аватков В.А., Гудев П.А. Geopolitics of Russian-Turkish Relations in the Black Sea Region. RUDN Journal of Political Science (Vestnik Rossiiskogo universiteta druzhby narodov. Seriya: Politologiya) Cilt / № / İl: Vol. 23, No. 3 (2021), pp. 348-363
2. Bhalla, R, Goodrich L, Zeihan P. Türkiye and Russia on the Rise. Russia and Evrasia. CESRAN İNT, 2014. URL www.stratfor.com/weekly/20090317_Türkiye_and_russia_rise.html.
3. Славинская Л. «Голубого потока»: Политика против экономики. Нефтегазовая вертикаль. 2001, № 12, с. 15-17.
4. Славинская Л. «ТЭК Турции и проблемы его формирования»// Нефтегазовая вертикаль. 200. №16. С 63-65.
5. Daily Sabah. Turkey to increase gas capacity from Russia. 01 oct. 2014. Ankara
6. Enerji Enstitüsü, <https://enerjiensitüsü.org/2018/03/01/mavi-akim-boru-hatti-15-yilini-doldurdu/> (e.t. 14.01.2019).
7. Файзуллаев Д. Турецкий омут «Голубого потока». ЭКО. Новосибирск, 2007, № 2(392), с. 112-126.
8. Göknül Erbaş Doğan. Karadeniz Bölgesinde Boru Hatları Jeopolitiği. Karadeniz Araştırmaları Merkezi. XV/57-Bahar 2018, s. 17-31.
9. Хлопов О. А. Россия в энергетической политике Турции, *Власть*, Москва, ГСП, том 31, № 3, 2023, с. 251-260.
10. İsmayıl E, Əliyev B. Türkiye-Rusya ilişkilerinde enerjinin rolü TYB AKADEMY/ Bahar 2016, s. 187-206.
11. Калугин Петр Евгеньевич Современное стратегическое сотрудничество Российской Федерации с Турцией в сфере энергетики. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Иркутский Государственный Университет. Иркутск 2014, 184 с.
12. Калашников А. М. «Голубой поток» как важный фактор развития российско-турецких отношений. *Власть*, 2013, Том 21, № 2, с. 100-102.

13. Кузьмин В. Голубая мечта становится потоком // Российская газета, фед. вып., № 3929, 2005, 18 ноябр.
14. Гурьев А.А. «Голубой поток» и некоторые вопросы газовой стратегии РФ. (2005, 17 ноябрь). <http://www.iimes.ru/rus/stat/2005/22-11-05.htm/>
15. Газопровод «Голубой Поток» Поставки российского природного газа в Турцию» <https://www.gazprom.ru/projects/blue-stream/>
16. Mangott G. EU Gas Supplies Security: Russian and EU Perspectives, the Role of the Caspian, the Middle East and the Maghreb Countries. The Vienna Institute for International Economic Studies (wiiw). Research Reports, 367 |December 2010, 68 p.
17. Oğan S. Mavi Akım projesi: Bir Enerji Stratejisi ve Stratejisizliği Örneği. ASAM Rusya-Ukrayna Araştırmaları Masası. www.stradigma.com aylık strateji ve analiz e-dergisi. Ağustos 2003. Sayı 2007, s. 1-20.
18. Özdemir V. The blue stream natural gas pipeline: Implications on energy security and foreign policy. Journal of Central Asian & Caucasian Studies, Cilt 2, Sayı 3, 2007, s. 135-148.
19. Özertem H.S. Türkiye and Russia: a Fragile Friendship. *Turkish Policy Quarterly*. 2017.Vol. 15. No. 4, pp. 121-134.
20. Şen Cihangir Gürkan, Rusya'03: Türkiye-Rusya Federasyonu Ekonomik ve Ticari İlişkileri, Rus-Türk İşadamları Derneği (RTİB) Yayını, 2003, s. 10-15.
21. Томилова Ю. Проблемы, перспективы энергетического сотрудничества России и Турции в контексте их геополитических интересов. Вестник Челябинского государственного университета, 2009, №40, с. 90-94.
22. Yastrebtsov Gennady. "Türkler Mavi Akım'ı Kestiler", Trud Gazetesi, BYE tercümesi 4 Haziran 2000.

УДК 32(327)

*Намиг Алишах оглы Каримов
Азербайджанский Университет Языков*

ГАЗОПРОВОД «ГОЛУБОЙ ПОТОК»: РОССИЙСКО-ТУРЕЦКОЕ
ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО В ЧЁРНОМ МОРЕ
РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Турция, Россия, проект «Голубой поток», газопровод, BOTAŞ, «Газпром»

В статье представлен всесторонний анализ переговоров и заключённых соглашений, связанных со строительством газопровода «Голубой поток», направленного на увеличение объёмов импорта Турцией природного газа из России для удовлетворения растущего спроса на природный газ. Особое внимание уделено техническим и финансовым аспектам проекта. Ввод в эксплуатацию газопровода «Голубой поток» привёл к усилению зависимости Турции от российского природного газа, что вызвало критику правительства как со стороны союзных государств, так и со стороны внутренней оппозиции. Вместе с тем газопровод вошёл на территорию Турции напрямую из России, минуя транзитные государства, что способствовало снижению экономических и политических рисков. Кроме того, проект «Голубой поток» укрепил позиции Турции в системе регионального энергетического транзита.

**“BLUE STREAM” PIPELINE: RUSSIA-TÜRKIYE ENERGY
COOPERATION IN THE BLACK SEA
SUMMARY**

Keywords: Türkiye, Russia, “Blue Stream” project, gas pipeline, BOTAŞ, Gazprom

The article provides a comprehensive analysis of the negotiations and agreements related to the construction of the “Blue Stream” pipeline. The project aimed to enable Türkiye to import larger volumes of natural gas from Russia in order to meet its growing energy demand. Particular attention is devoted to the technical and financial aspects of the project with the commissioning of the “Blue Stream” pipeline, Türkiye became increasingly dependent on Russian natural gas, which prompted criticism of the government from both allied states and domestic opposition forces. At the same time, however, the pipeline entered Turkish territory directly from Russia without passing through transit countries, which significantly reduced both economic and political risks. Moreover, the “Blue Stream” pipeline strengthened Türkiye’s position within regional energy transit networks.

Daxil oldu: 18.02.2026-cı il